

НАУКОВІ ПРАЦІ

Історичного факультету
Запорізького державного університету

XXI
ВИПУСК

Summary

In given article the author considers a problem of studying of national structure on the basis of materials of the description which was conducted in 1880th years by the zemstvo statisticians of Kherson province. Statistical descriptions are a valuable source of ethnic history, because they contain information on the number of basic national groups, allow to define the problems of study of national structure of population, characterize the ethnocultural interrelation between different national groups.

О. А. Макієнко

КОНЦЕПЦІЯ «ОБЛАСНИЦТВА» У СТАТИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ХЕРСОНЬСЬКОГО ЗЕМСТВА

Яскравим явищем у розвитку історичної регіоналістики в Україні стали земські статистичні дослідження другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Земська статистика, будучи продуктом практичної діяльності органів місцевого самоврядування, поступово перетворилася на важливий міждисциплінарний напрям наукового вивчення регіонів, а земські статистики зробили вагомий внесок у розробку теорії і практики вітчизняної регіоналістики.

Останнім часом в Україні спостерігається помітне зростання дослідницького інтересу до теоретичних засад, програмно-методичного забезпечення, конкретних практичних здобутків діяльності статистичних служб земських установ різних українських губерній. У дисертаціях О. Петрова, В. Бобкова, О. Макієнка зроблено спробу осмислення результатів земських статистичних досліджень у губерніях Півдня України [1-3], значних успіхів досягли дослідники земської статистики в інших українських регіонах – на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині [4-6]. У працях Я. Верменич земсько-статистична спадщина вперше була органічно вписана у тривалий процес становлення інформаційної системи та інфраструктури регіоналістики в Україні [7, с. 159-161]. Втім у сучасній історіографії недостатньо уваги приділено визначенню ролі та місця земської статистики в процесі наукового обґрунтування самотутності українського народу, його національної самоідентифікації. Звідси теоретичний і практичний доробок вітчизняних народолобців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у галузі земської статистики досі залишається маловивченим.

У даній публікації міститься спроба наукової оцінки внеску статистиків Херсонського земства 1880-х рр. у розробку концепції «обласництва» в російському державознавстві.

У 1870-1880-х рр. в умовах активного розгортання культурно-господарської діяльності земств відбувається оформлення організаційної інфраструктури, теорії та методології нового оригінального напрямку в російському державознавстві – земської статистики. На українських землях першими координаційними центрами земських статистичних досліджень стали статистичні служби Чернігівського та Херсонського земств. Але, на відміну від добре знаного науковцями доробку чернігівських статистиків (П. Червінського, В. Варзара, О. Шликевича, О. Русова), творча спадщина херсонських дослідників практично невідома в наукових колах. Подібний факт виглядає тим більш дивно, враховуючи безпосередній зв'язок і спадкоємність дослідницьких традицій обох регіональних краєзнавчих центрів. В Україні саме херсонські статистики виступили найбільш послідовними прибічниками так званого чернігівського типу земської статистики, доповнивши та розвинувши його базові теоретичні положення.

Формування у 70-80-х рр. ХІХ ст. двох типів земської статистики – московського та чернігівського – зумовило гостру дискусію між їх прибічниками. На відміну від adeptів більш соціологічного за характером московського типу статистики, які наполягали на необхідності уніфікації програмно-методичного забезпечення в земській статистиці, чернігівські статистики та їх послідовники прагнули до врахування специфіки природно-географічних, соціально-побутових та етнокультурних умов життя населення, особливостей регіональних виробничих ресурсів, що неминуче зумовлювало своєрідність статистичних досліджень в різних регіонах держави. Чернігівський тип земської статистики передбачав комплексне вивчення культурно-господарського розвитку окремого регіону у просторово-часовому вимірі. При розробці концептуальних засад земської статистики чернігівці використовували теоретичні розробки представників статистичної науки політекономічного напрямку (Д. Журавського, М. Зібера, М. Бунге та ін.), практичний досвід своїх попередників у статистичному дослідженні регіонів – військових топографів, учасників кадастрових загонів, статистиків-практиків 1840-1870-х рр. Першим результатом роботи чернігівських статистиків стало видання 15-томної праці «Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе» (1877-1887), визнаної одним з кращих зразків краєзнавчого дослідження в Україні [7, с. 190-191].

Серед фундаторів чернігівського типу земської статистики виділяється постать Олександра Олександровича Русова – «батька» української статистики. У другій половині 1870-х рр. він поряд із П. Червінським та В. Варзаром був активним учасником земського статистичного опису Чернігівської губернії. Отримавши у 1882 р. запрошення на службу до статистичного відділення Херсонської

губернської земської управи, О. Русов фактично очолив ініційовані місцевим земством масштабні статистичні дослідження регіону [8, с. 117-122]. Херсонська доба (1882-1889) в житті О. Русова виявилася не менш плідною за чернігівську. Перебуваючи на Херсонщині, вчений отримав можливість продовжити розробку теоретичних засад земської статистики, здійснити практичну апробацію своїх наукових концепцій.

Під неформальним керівництвом О. Русова в Херсоні утворився колектив земських статистиків (М. Борисов, О. Браунер, Ф. Василевський, А. Грабенко, Б. Грінченко, С. Лоначевський, Л. Падалка та ін.), на базі якого в середині 1880-х рр. оформилася перша в місті українська громада («Херсонський гурток Русова»). Тож консолідація українських демократичних сил в регіоні значною мірою була пов'язана з розгортанням краєзнавчої роботи. О. Рябінін-Склярєвський – один з найперших дослідників Херсонської громади – справедливо підкреслював «культурницький напрям і українофільський зміст» херсонського гуртка О. Русова [9, с. 34], – риси, притаманні більшості українських осередків 1880-х рр. Втім оригінальних рис у громадівському русі місцевій громаді надавало намагання херсонських українолюбців у своїй культурницькій роботі застосовувати глибокі статистичні дослідження. Чимало херсонських громадівців виявили себе талановитими вченими-українознавцями, стали відомими українськими статистиками, етнографами, істориками.

Краєзнавчі дослідження безперечно складають один з найбільших вагомих здобутків херсонських громадівців. Народовивчення у регіональному вимірі уявлялося важливим засобом виявлення українських культурно-історичних традицій на Півдні України, що слугувало справі виборювання прав українського народу на національне самовизначення в межах етнічної території. Звідси в основу наукової діяльності херсонських статистиків-громадівців було покладено «обласницький» (земельний) підхід у російському державознавстві, обстоюваний вітчизняними українознавцями другої половини XIX ст.

Послідовним прибічником концепції «обласництва» виступив ідейний лідер Херсонської громади й організатор земської статистики на Херсонщині О. Русов. На становлення його наукової позиції значний вплив справили теоретичні настанови представників київського інтелектуального середовища 60-70-х рр. XIX ст. – В. Антоновича, П. Чубинського, М. Зібера та ін. Активна участь О. Русова в діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства дозволила молодому вченому не лише ознайомитися з науковими розробками старших колег в галузі регіоналістики, але й особисто долучитися до розробки програмно-методичного забезпечення статистико-етнографічних досліджень українських земель [7, с. 200]. Тісні наукові зв'язки українського статистика з київськими народолюбцями тривали й у херсонську добу його життя.

«Земельний» напрям («обласна метода» за Д. Багалієм) в історичних дослідженнях, який наприкінці XIX ст. був теоретично обґрунтований В. Антоновичем і втілений в життя працями його численних учнів, отримав адекватну підтримку представників вітчизняної статистичної науки. Ідея вивчення особливостей культурно-господарського розвитку українських земель у «горизонтальному», просторово-територіальному вимірі уявлялася досить продуктивною. У своїх працях херсонської доби О. Русов вперше сформулював концепцію «обласної» статистики як окремої сфери статистичних досліджень.

У 1886 р. на сторінках підготовленого зусиллями херсонських громадівців альманаху «Степ» з'явилася ґрунтовна наукова стаття О. Русова «Областное начало в земской статистике» [10], у якій було викладено базові теоретичні засади «обласної» статистики. Зазначена праця містила результати авторських спостережень над тенденціями розвитку земських статистичних досліджень у різних губерніях Російської імперії. Подібно до інших статей у вітчизняній пресі 1870-1880-х рр., автори яких дебатували навколо проблем земської статистики, праця О. Русова мала певну публіцистичну спрямованість, відзначалася полемічним характером. Це дозволяє чіткіше розкрити не лише складові наукової концепції О. Русова, але і його громадсько-політичну позицію.

Безпосереднім приводом до написання статті стало стрімке поширення уніфікаційних процесів у практиці земсько-статистичних досліджень у різних регіонах Російської імперії. Зусиллями московського статистика В. Орлова та його учнів популярність московського типу земської статистики сягнула небачених масштабів. Його прибічники наполегливо домагалися запровадження єдності форми та змісту земських статистичних досліджень у різних регіонах. На початку 1880-х рр. земства багатьох російських губерній розгорнули статистичні роботи за московським зразком (не оминули подібної «моди» й земства деяких українських губерній – Полтавської, Катеринославської, Таврійської).

Не поділяючи аргументів московської школи, О. Русов наголошував на принциповій неможливості «уніформи» в земській статистиці. За його спостереженнями, земські шанувальники московського типу статистики фактично без змін запозичували відповідне програмно-методичне забезпечення й «праця своїх не одухотворили допитливістю дослідника» [10, с. 382]. Схоластичне наслідування московських взірців для вивчення відмінних в культурно-господарському відношенні регіонів держави логічно призводило до непридатності результатів досліджень для потреб місцевого життя. На конкретних прикладах автор статті переконливо довів безпосередню залежність змісту статистичних програм від регіональної специфіки досліджуваних явищ і процесів.

На думку О. Русова, лише особливості місцевого життя, а не нав'язані ззовні шаблони, повинні були визначати зміст земських статистичних робіт у різних регіонах держави. Справжня сила земської статистики як засобу соціального пізнання полягала «у місцевому ґрунті, у відданості працюючих місцевим інтересам» [10, с. 390]. Отже, статистика земська набувала характерної регіональної

спрямованості. Саме цим вона передусім відрізнялася від статистики державної (адміністративної), претендуючи на окреме предметно-об'єктне поле досліджень та специфічну методологію.

Подібні міркування давали О. Русову підстави стверджувати, що реалізація закликів окремих науковців «покласти край свавіллю земців», уклавши однорідну й обов'язкову для всіх земських губерній статистичну програму, була б рівнозначна знищенню земської статистики [10, с. 370-371]. Не відкидаючи позитивного досвіду співробітництва між статистиками окремих регіонів, вчений наголошував на потребі самостійного існування «обласної» статистики для кількох споріднених в історико-географічному відношенні губерній [10, с. 391], що гарантувало б відповідність земської статистики своєму призначенню. Отже, мова йшла про створення регіональних центрів статистичних досліджень.

Впровадження «обласної» статистики мало б логічним наслідком створення місцевих українських наукових інституцій, які б розгорнули статистико-етнографічні дослідження українських регіонів. Звичайно, у конкретно-історичних умовах української дійсності 1880-х рр. подібні вимоги не могли знайти розуміння та підтримки імперських владних структур з огляду на їх «сепаратистську» сутність. Однак їх формулювання в середовищі українських інтелектуалів засвідчувало прагнення до розбудови української науки з відповідною організаційною інфраструктурою. Для української інтелігенції ідея «обласництва» стала потужним зрядом в обстоюванні культурної самобутності та формулюванні засад національної ідентичності українського народу.

О. Русов і його херсонські учні-статистики спрямували зусилля на утвердження та популяризацію наукових здобутків чернігівського типу земської статистики. Його було визнано найбільш адекватною моделлю реалізації територіального принципу в статистичному дослідженні, за яким окремий регіон розглядався як історично сформована культурно-господарська система зі специфічними рисами розвитку. Поширюваний за ініціативою московських статистиків тип подвірно-господарської статистики, орієнтований передусім на з'ясування соціально-економічного становища селянства через застосування статистико-математичних прийомів зведення та аналізу даних, виявлявся неспроможним розкрити цілий ряд важливих для земства проблем: впливу природно-географічних факторів на продуктивність землеробського господарства, залежності наявних систем господарювання від етнокультурних й етносоціальних умов регіону, визначення локальних особливостей розподілу трудових ресурсів тощо. Водночас, пропонований чернігівськими дослідниками територіальний підхід відкривав широкі можливості для синтезу історичних, географічних, етнографічних і статистико-економічних знань про регіон.

Досвід чернігівських статистиків було враховано О. Русовим при організації і проведенні земського оціночно-статистичного опису Херсонської губернії у 1880-х рр. У ньому послідовно витримувався принцип територіального (географічного) опису регіону на основі експедиційної методики обстеження.

Херсонські статистики-громадівці під керівництвом О. Русова, широко розуміючи завдання земської статистики, не обмежили свої дослідження розробкою суто оціночних показників, які вимагалися для фінансових розрахунків місцевого земства. Складені херсонськими дослідниками статистичні програми орієнтувалися на виявлення різноманітних природно-географічних та культурно-господарських умов життєдіяльності місцевого населення. Згодом О. Русов у листі до полтавського статистика М. Кулябка-Корецького з гордістю відзначав, як, долаючи критику опонентів, «вводив до опису повітів усю програму Страбона» [11, арк. 10]. Подібно до чернігівських статистиків, які для вивчення еволюції поземельних відносин у регіоні спиралися на дані Генерального опису Малоросії («Румянцевського опису») 1765-1769 рр., херсонські дослідники вирішили застосувати порівняльно-історичний метод при вивченні матеріалів земського оціночно-статистичного опису Херсонської губернії 1880-х рр., співставляючи їх з джерельною інформацією статистичних описів краю 1850-1860-х рр. [12, с. 75]. Подібний підхід дозволив представити господарське становище Херсонщини як результат взаємодії природно-географічних, соціально-економічних та етнокультурних факторів в історичній динаміці. Завдяки наполегливості О. Русова і його учнів оціночно-статистичний опис регіону фактично перетворився на комплексне краєзнавче дослідження.

Матеріали проведеного у 1882-1887 рр. земськими статистиками оціночно-статистичного опису повітів Херсонської губернії були оброблені й узагальнені в 6-томній праці під загальною назвою «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» [13]. Вона була головним підсумком краєзнавчої діяльності херсонських статистиків-громадівців у 80-х рр. XIX ст., ставши практичною реалізацією пропагованої О. Русовим та його учнями ідеї «обласної» статистики.

В основі кожного тому зазначеної праці лежала єдина структура поділу матеріалу на чотири розділи («Територія і населення», «Землеволодіння та землеробство», «Сільськогосподарські угіддя та їх продуктивність», «Звід оціночних даних») з таблицями, діаграмами, схемами та картами. У першому розділі характеризувалися географічне розташування й топографія відповідного повіту, його геологічні, гідрографічні та кліматичні особливості, адміністративно-територіальний поділ, система транспортних комунікацій тощо. Велика увага приділялася аналізу демографічної ситуації – визначенню складу населення за віковою, статевою, соціальною і національною ознаками, його територіальному розподілу. При цьому акцент було зроблено на з'ясуванні специфічних рис побуту, звичаїв, господарського життя мешканців. Другий розділ містив ґрунтовний аналіз форм землеволодіння та землекористування, особливостей експлуатації господарських угідь у повіті. Науковий інтерес викликають зміщені у даному розділі історичні екскурси, у яких статистики висвітлювали головні етапи заселення й

господарського освоєння різних частин Херсонської губернії. У третьому розділі подавалися статистичні дані про класифікацію та способи використання земель, оцінювався вплив якості ґрунтів, систем рільництва, метеорологічних явищ на динаміку врожайності сільськогосподарських культур, роль неземлеробських занять населення в господарському розвитку краю, визначався ступінь прибутковості експлуатації природних ресурсів тощо. Четвертий розділ було присвячено з'ясуванню розмірів головних показників для оцінки прибутковості земельного майна на підставі різних факторів – врожайності землі, орендних і здаточних цін, виробничих витрат для виготовлення та реалізації сільськогосподарської продукції у повіті тощо. До розділу додавалися табличні додатки зведених оціночних даних по окремих одиницях опису (земських дачах), різні діаграми та картограми.

Науковий аналіз зібраних матеріалів земські статистики здійснювали через призму ліберально-народницької концепції. Акцентуючи увагу на кризових явищах в аграрній сфері регіону, вони підкреслювали їх обумовленість становими перешкодами на шляху модернізації господарського життя, негативними соціальними наслідками прискореної капіталізації економіки краю, поступовим руйнуванням господарства дрібного виробника. Історико-статистичний підхід сприяв виділенню провідних тенденцій у культурно-господарському житті регіону, пошуку причин виявлених явищ і процесів в історичній ретроспективі.

З огляду на ідейно-політичні переконання авторів праці логічним виглядає їх підкреслений інтерес до специфіки етнокультурної ситуації на Півдні України. У роботі зроблено акцент на культурній багатоманітності Півдня України при виразному домінуванні українського етнічного елемента (понад 70% населення). Спростовуючи погляди офіційної російської історіографії, херсонські громадівці аргументовано довели сталість українських культурних традицій у регіоні. Їх взаємодія з іноетнічними культурно-господарськими впливами у регіоні зумовила формування особливого південноукраїнського етнокультурного середовища.

«Матеріали для оцінки земель Херсонской губернии» викликали помітний інтерес у науковому співтоваристві й були загалом схвально зустрінуті критикою. Знаний дослідник селянського господарства В. Постніков підкреслював: «Збірники херсонських статистиків містять у собі багато безпосередніх спостережень із селянського побуту, виявляють жвавий інтерес до життя краю і багаті на узагальнення зібраного матеріалу...» [14, с. XXII]. Статистик-економіст В. Григор'єв, позитивно оцінюючи видання перших томів херсонського видання, особливо відзначав розділ про землеволодіння й землеробство, який, на його думку, належав до найкращих робіт земських статистиків, будучи багатим в чому зразковим [15, с. 106]. Навіть прихильники московської школи статистиків визнавали наукову цінність зазначеної праці, яка «може слугувати важливою підмогою при вивченні великої батьківщини нашої» [16, с. 126].

Особливу увагу до херсонських видань виявили українські науковці (В. Антонович, І. Каманін, Д. Яворницький, П. Червінський, П. Єфименко, В. Ястребов та ін.). В. Антонович, який одним із найперших відгукнувся на дослідження статистиків Херсонського земства, вагомого значення надавав їх історико-етнографічній частині [17, с. 495-496]. Наукову цінність і новизну історичних оглядів господарського освоєння Херсонщини підкреслював у своїй рецензії В. Ястребов [18, с. 339]. Д. Яворницький, який підтримував тісні зв'язки з О. Русовим і херсонськими народолюбцями, виявляв посилений інтерес до фундаментального видання херсонців, використовуючи його матеріали для археологічних та етнографічних досліджень дніпровського Пониззя [19, арк. 140].

Отже, статистики Херсонського земства під керівництвом О. Русова активно долучилися до розробки територіального («обласницького») підходу в російському державознавстві, який відкривав широкі можливості для синтезу історичних, географічних, етнографічних і статистико-економічних знань про регіони. Чернігівський тип земської статистики, адаптований до природно-географічних, соціально-економічних та етнокультурних умов Півдня України, у роботах херсонських краєзнавців набув подальшого теоретичного удосконалення, відкриваючи великі перспективи наукового вивчення українських регіонів. Глибокі краєзнавчі дослідження місцевих статистиків стали важливим інструментом у боротьбі вітчизняної інтелігенції за національне та соціальне визволення українського народу.

Джерела та література

1. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2003.
2. Бобков В.В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Сімферополь, 2004.
3. Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Херсон, 2006.
4. Гапієнко А.А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2.
5. Мекшун Л. Роль чернігівської земської статистики кінця XIX – початку XX ст. у проведенні облікових досліджень в Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3.
6. Куліков В.О. Земська аграрна статистика Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2004. – № 633: Історія. – Вип. 36.
7. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

8. Макієнко О.А. Олександр Русов – організатор земської статистики в Херсонській губернії // Україна соборна: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III.
9. Рябінін-Скляревський О.О. Херсонський гурток Русова. 1885-1889. – Запоріжжя, 2003.
10. Русов А. Областное начало в земской статистике // Степ: Херсонський беллетристичний збірник. – СПб., 1886.
11. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 84. – № 1-75. – 135 арк.
12. [Русов А.] Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Сборник Херсонского земства. – 1888. – № 8.
13. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: В 6 т. / Издание ХГЗУ. – Херсон, 1883-1890. – Т. 1.: Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1883; Т. 2: Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886; Т. 3: Александровский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1888; Т. 4: Тираспольский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1889; Т. 5: Ананьевский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1889; Т. 6: Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1890.
14. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
15. Григорьев В. Общий обзор земско-статистических работ // Русская мысль. – 1887. – № 1.
16. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т.1. Одесский уезд. Составлено статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Херсон. 1883 г. // Отечественные записки. – 1883. – № 11.
17. Антонович В. Местечко Курисово-Покровское (Балай): Статистическое описание поселения, составленное статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Одесса, 1883 г. // Киевская старина. – 1883. – № 11.
18. Ястребов В. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). Составлено статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. С двумя картами и 10 прилож. Херсон, 1886 // Киевская старина. – 1887. – № 2.
19. Державний архів Херсонської області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 4. – 184 арк

Summary

In this article the author analysed the contribution of statisticians Kherson's zemstvo 1880-s years into development of theory and practice historical regionalistic in Ukraine. The author discover ways to realization of conception «oblasnytvstvo» in creative heritage kherson's statisticians.

Г. В. Додонова

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сучасному етапі модернізації вищої освіти та інтеграції України у міжнародне науково-освітнє співробітництво важливу роль відіграють представники науково-педагогічної інтелігенції. Метою статті є вивчення соціальних і економічних умов життєдіяльності науково-педагогічних кадрів та навчально-допоміжного складу університетів Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., вона може допомогти на основі історичного досвіду правильно формувати соціально-економічну політику по відношенню до вищої школи і науковців зокрема.

Багаті на фактичний матеріал опубліковані документальні узагальнюючі збірки документів й матеріалів загальноросійського значення [15, 16, 17, 18]. Змістовними і цінними для розгляду проблеми соціально-економічного становища науково-педагогічних працівників є ювілейні видання з історії університетів, авторами яких були самі науково-педагогічні працівники ХІХ – початку ХХ ст. [4, 13] та узагальнюючі праці, присвячені історії Київського, Харківського, Одеського університетів, опубліковані за радянські часи [7, 14]. Історія інтелігенції в загальноросійському значенні, урядова політика в галузі організації закладів освіти і науки та їх фінансування представлені в роботах [1, 2, 3, 12]. На початку 90-х рр. ХХ ст. в українській та російській історіографії з'явилися праці з історії української інтелігенції, в тому числі і науково-педагогічної, університетської освіти на Україні періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [6, 8, 9, 10, 11]. Автори цих розвідок прагнули позбутись застарілих підходів до опрацювання подій минулих століть, використовуючи різноманітні методологічні підходи до вивчення поставлених проблем.

До запровадження в дію Університетського статуту 1863 р. викладачі університетів отримували зовсім невелику платню. В Харківському, Київському університетах, як в інших провінційних університетах Російської імперії, ординарний професор отримував заробітну платню в розмірі 1142 крб. на рік. Прожитковий мінімум, за підрахунками для професорської родини, становив не менше 3000 крб.